

MOLNÁR ÁDÁM

A honfoglaló magyarság ekéjének altáji háttere

A magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavaink jelentős része a földművelés fogalcmkörébe tartozik. Az árpa, buza, eke, sarló stb. szavaink a török népeknek a honfoglalás előtti magyarság földművelésére gyakorolt döntő hatásról tanuskodnak, ezért a török földművelés régiségének jellemző vonásainak vizsgálata a magyar őstörténet szempontjából is jelentős. A kérdés török szempontu vizsgálatát megnehezíti az a tény, hogy a legrégebbi török nyelvemlékekben - ezek jellegénél fogva - kevés földművelésre vonatkozó adatot találunk, hosszabb összefüggő szöveg pedig egyáltalán nem áll rendelkezésünkre.

Dolgozatomban a Wu-t'i Ching-wen chien, Pekingi ötnyelvű szótár földműveléssel kapcsolatos fejezeteinek egyikével, illetve annak is egy részével foglalkozom. Ez a szótár XVIII. századi nyelvi anyagot tartalmaz, első kiadása az 1800 körüli években jelent meg Pekingben.¹ Anyagát - kínai szótárszerkesztési hagyományokat követve - tematikus rendbe gyűjtötték össze a mandzsu birodalom öt fontos nyelvén: mandzsu, tibeti, mongol, turki és kínai nyelven. Ez az elrendezés egy adott szó kikeresését megnehezíti ugyan, de kiválóan alkalmas egy-egy részterület terminológiájának vizsgálatára.²

A Wu-t'i-nak az a fejezete, amellyel itt foglalkozni fogok, 44 földműves szerszám, illetve azok részeinek felsorolását tartalmazza /Wu-t'i II pp. 2938-39/. A felsorolásban - több-kevesebb pontossággal - az eszközök olyan sorrendben következnek egymás után, ahogy a gabonatermesztés munkafolyamatában szükség van rájuk: az eke és részeinek elnevezései - a vetésnél használt szerszámok - sarló - a nyomtatásnál és cséplésnél használt szerszámok - örlőkövek, kölyü, mozsár - szelelőrosta, sziták - vizimalom. A felsorolás a madárijesztővel ér véget. Ebben a dolgozatomban

ezek közül csak az ekével foglalkozom. Mielőtt azonban a szóanyag vizsgálatára rátérnék, fel kell vetni néhány módszertani kérdést.

Szó és tárgy kapcsolat vizsgálatának ismert problémája az a tény, hogy az idők folyamán változó tárgyat lényegileg azonos szó jelölheti. Így viszonylag bonyolult földműves eszköz, mint az eke közelebbről való meghatározásának egyik lehetősége akkor adódik, ha ismerjük, milyen részei voltak. Ilyen lehetőség kínálkozik a Wu-t'i említett fejezetének elején, ahol az 'eke' említését részeinek felsorolása követi. További segítséget nyújt, hogy ez több nyelven is szerepel, melyek egymást magyarázzák.³

A dolog azonban nem ilyen egyszerű. A következő problémákkal kell számolnunk: 1° A Wu-t'i korábbi kínai szótárszerkesztési hagyományokon alapul, a felhasznált kínai szójegyzékek befolyásolhatták a szókészlet összeállítását. 2° Lehet, hogy a felsorolás nem teljes: a mandzsu ekének lehettek olyan alkotórészei, amelyek elnevezését a felsorolás nem tartalmazza. 3° Egy alkatrésznek több elnevezése is lehet./Az eke a magyar terminológiában például a csoroszlya, a csótár, a hosszúvas, a kisvas ugyanazt jelenti./ Ezek közül kettő vagy több is szerepelhet a felsorolásban, de ugyanazt az alkatrészt jelölik. 4° A mandzsu ekének lehet olyan alkatrésze, amely nincs meg a mongolok és turkik ekéjén. Ekkor a szótár összeállítóinak dönteniük kellett, mit csináljanak a mandzsu szóval

- nem fordítják le

- körülírják

- alaki vagy funkcióbeli azonosság alapján egy más szót irnak be. 5° Egy alkatrész megvan mindhárom ekén, de azok nem teljesen azonosak. 6° Egy alkatrész megvan a mongol vagy turki ekén, de nincs meg a mandzsuban. Ebben az esetben

- mivel egy adott mandzsu szójegyzéket kellett a mongol és turki szavakkal kiegészíteni - az alkatrész elnevezése a felsorolásból kimaradt.

Ezeket a lehetőségeket a szóanyag vizsgálatánál figyelembe kell vennünk. Azt valószínűnek tartjuk, hogy az eke részeinek felsorolásában a legfontosabbak elnevezései megvannak, és ezek alapján a mandzsuk ekéjére vonatkozó ismeretekhez juthatunk, de a szójegyzék mandzsu szempontu összeállítása miatt a mongolok és turkik ekéje nem rekonstruálható.

Célszerűnek látszik, ha a szóanyag vizsgálata előtt áttekintjük az ekére vonatkozó néprajzi kutatások eredményeit. Az ekék típusairól azok elterjedéséről, kialakulásáról hatalmas monográfiák állnak a rendelkezésünkre.⁴ A minket érdeklő területre vonatkozólag Haudricourt-Delamarre⁵, Werth⁶ és Leser⁷ művei alapvetőek. Ezek alapján a következőket mondhatjuk: Belső-Ázsia Ny-i felén az igáseke fordul elő. Ennek az eketípusnak egyenes gerendelye van, ez szarvba furt lukakba illeszkedik. A szarv lefelé egy rövid talpban folytatódik, ennek végén van az ekevas. A gerendely végén van az iga, ebbe rendszerint két állatot fognak. Werth szerint az "Innerasiatische Pflugbauprovinz" épp ennek az eketípusnak az elterjedése alapján határozható be /Werth i.m. p. 350/. Erre az eketípusra példákat láthatunk Werth p. 164, Leser p. 364-365. Elterjedése: a mai India, Pakisztán, Afganisztán, Irán területén, a Kazak-steppe, DNy-Szibéria, Turkesztán, Tibet Ny-i és középső része.

Belső-Ázsia K-i része és Mandzsúria egy másik, a K- és DK-ázsiai areába tartozik, ahol az un. "négyzetes" eketípus fordul elő. Ennél a típusnál az eketalp, a szarv, a gerendely, és egy függőleges farész /kb. a köldök/ jellegzetes négyzetes formát alkotnak. A gerendely ivelt,

lefelé hajlik. Igát általában nem használnak, a gerendely végéhez hámfát erősítenek. Erre az eketípusra példákat találunk Werth p. 198, Leser p. 386-389. Elterjedése: Kinában a Huang-ho-tól keletre, Mongólia, Mandzsúria, Japán, Korea, Fülöp-szigetek, Hátsó-India és Tibet K-i része.

Mandzsú ekeábrázoláshoz egyelőre nem sikerült hozzájutnom, de a mandzsuk ekéje valószínűleg "négyzetes" volt. A mongolok ekéjéről már több forrás van, bár ezek XX. századiak: Rudnev⁸ és Róna-Tas⁹ munkái. A mongolok ekéje szintén "négyzetes" típusu. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek az adatok Belső-Mongóliából és a mai Mongólia középső részéről származnak. A turkesztánban használatos ekékre lásd Leser p. 364-365 és Golomb¹⁰ p. 84. Ez igáseke. A későbbi adatok alapján egyelőre tételezzük fel, hogy a mandzsuk és a mongolok által használt eke alapvetően azonos típusu, "négyzetes" eke volt, de eltért a turkik által használt igásekétől. Ha ez így volt a Wu-t'i összeállításának idején is, ez a terminológiában kimutatható.

1. ma. anĵa 'soha, plug' /Z/, 'Pflug' /H/, ~ mong. anĵisu IrMo: anĵisun, anĵisu, anĵasun 'plug, soha' /Kow/ ~ turki buqursi /M buqursi/: boqusa ~ buqusa ~ buqus 'plough, a wooden plough' /Jar/, boqus /dial/ boqusa /dial/, buqursa /dial/, boqusa 'soha' /Nad/, boqus, boquza, buquzu 'soha' /lobM/, boqusa 'soha' /kásgári nyjár/, buqus 'soha' /kotani nyjár, SinM/, boqusa 'plough' /Rač/, boqusa 'plug' /Šeh/, boqusa 'soha' /Rnujg/, buqusa 'soha, omač' /Bask/, kin. li chang /Math. 3871, 202/.

A ma., mong., és turki szavak magát az 'ekét' jelentik, a kin. kifejezés az 'eke rudját'. Valószínűleg felcserélték a következő szóval.¹¹

2. ma. yoqči 'oglobli u sohi' /Z/, 'Pflugsterz' /H/~ mong. büke 'dyslo, oglobli u sohi' /Kow/, buho 'gradil', pluznoe dyslo, val, droga pluga /Rud/, bü 'plough beam'

/RTA 1959/~ turki buqursi-ning boyi /M buqursi-ning bo-yi/
1. lásd az 1. szót 2. boy~buy 'stature, figure, body,
length, height' /Jar/. kin. li shen /Math. 3871, 5718/.

A ma. szót Hauer 'Pflugsterz'-nek fordítja, nem tudni
miért, hiszen a német szó 'ekeszarvat' jelent. Azonban ő is
a gerendelyre gondol, ez az 5. szónál kiderül /lásd ott/.

Az eke gerendelyének alakja és szerepe a két eketípus-
nál alapvetően azonos. A "négyszögletes" eke felső, vízszin-
tes részét alkotja, az ígáseke esetében az ekeszarvba furt
lukba illeszkedik. A különbség a két eketípus gerendelye
között, hogy az ígásekéjé egyenes, a "négyszögletes" ekéé
pedig ívelt.

A kin. li shen második tagjának jelentése 'the body,
the person', tehát jelentése 'eketest', a kifejezést így
együtt nem találtam meg.

3. ma. bodori 'rogal' u sohi /Z/, 'Holzpflock am Pflu-
ge' /H/, ~ mong. sumu: sumun 'valjok, klin u sohi, rogal''
/Kow/, somo 'stojak v plug' /Rud/sum 'sheath of plough'
/RTA 1959/~ turki käskin /M kesikin /'?. kin. li chien
/Math. 3871, 5718/.

A ma. és a mong. adatok nem egyértelműek: egy részük
/Z, Kow/ az 'ekeszarv'-ra, más részük /RTA 1959/ a "négy-
szögletes" eketípus egy másik alkatrészére, amely a magyar
eketerminológiában kb. a 'köldök'-nek felel meg, és a ge-
rendelyt és a talpat köti össze, illetve merevíti. Ez az
alkatrész az ígásekéről hiányzik, a turki szót egyetlen
forrásban sem találtam. Más helyről azonban az 'ekeszarv'
turki elnevezését ismerjük: sapquč 'rukojatka sohi' /Bask/,
sapquč 'ua.' /Nad/. Itt nem ez szerepel, ezért a Wu-t'i-nak
ezt az adatát inkább a 'köldök'-nek, mintsem 'ekeszarv'-nak
kell értelmeznünk.

A kin. li chien második tagjának jelentése 'sacrum

/keresztcsont/' ekével kapcsolatos jelentést nem találtam.

4. ma. saljû 'krjuc'ja na konce vobzi - oglobel' sohi' /Z/, 'Eisen am Ende des Pflugsterzes' /H/~mong. dörü 'paloč-ka v nozdrjah volov; kolco, soedinjajuščee remni pod hvostom u lošadi' /Kow/~ turki boyunturuq /M boyuntoruq/: 'yoke' /Jar/, 'jarmo, igo' /Nad/, 'yoke' /Raq/, 'jarmo' /Rnujg/, 'jarmo' /Bask/, 'jarmo' /HamM/, kin. li wan kuo /Math. 3871, 7013, 3417/.

A "négyzögletes" eketípus gerendelye ivelt, a végén erősen a föld felé hajlik és egy kampó vagy karika szolgál az állatok befogására. Az igáseke gerendelye magasabban áll, ehhez erősítik az igát és ebbe fogják az állatokat. Hauer tkp. körülírja a szót, és ebből kiderül, hogy az 1. pontban tárgyalt yočči az eke gerendelye, mert a saljû csak ennek a végén lehet.

Az itt megadott szavak mögött a két eketípuson különböző alkatrészek vannak, de ezek funkciója azonos: 'az ekének az a része, amely az állatok vonóerejét az ekére továbbítja'.

A kin. wan 'to draw back, to pull' és kuo 'a hook, a darb, a sickle' jelentése egyezik a ma. és mong. szavakéval, a kínai kifejezést együtt nem találtam.

5. ma. ofoxo 'palica u sohi, krivoj poperečnûj sošnik dlja otvala zemli za borozdu' /Z/, 'Pflugschar' /H/~mong. toli 'krivoj sošnik, ili, lučše, otval nad sošnikami' /Kow/, 'otval, palica, polka u pluga' /Rud/, tol' 'mould board' /RTA 1959/~turki qulaq /M qulaq/: qulaq qul'aq qula 'ear, crank' /Jar/, kin. li ching /Math. 3871, 1137/.

A "négyzögletes" ekén az ekevas fölött elhelyezkedő alkatrész. Az ekevas által fellazított földet egy oldalra kotorja, illetve átforgatja. Zaharov és Kowalewski alapján ezt az alkatrészt a ma. és mong. ekén azonosnak tarthatjuk. Alakja lehet homorú és lekerekített, ahogy azt a kínai ekéken

láthatjuk /Leser i.m. p. 386-387/, a Tarjalang sumuni mong. ekén /RTA 1999/ egy ferdén felerősített falemezt találunk.

Az igazságról ez az alkatrész hiányzik, a megadott turki qulaq alapjelentése 'fűl'. Az eke egy részének terminusaként egy turki szótárban sem találtam. Erdemes megemlíteni, hogy az oszmántörökben a qulaq szónak van 'mould board' jelentése is /Red/, de ez közvetlenül aligha tartozik ide.

Mindenesetre annak, hogy itt a qulaq szerepel, az alapja a megfelelő ekealkatrész és a 'fűl' közötti alaki hasonlóság, tehát valószínűleg a ma. ekén az ofoyo valami ivelt vagy homorú alkatrész lehetett, akárcsak az előbb említett kínai ekéken.

A kin. li ching második elemének jelentése 'mirror', akárcsak a mong. toli/n/ alapjelentése. A két szó összefüggése igen valószínű /tükörfordítás/, a kérdés a kínai eketerminológia további vizsgálata után dönthető csak el.

6. ma. yalxa 'sošnik' /Z/, 'Pflugschar' /H/, ~ mong. anjisu-yin qošiyu 1. lásd az 1. pontot 2. qušiyu/n/ 'rylo /u zvrej/; pticij nos, kljuv nos ili peredjaja čast' korablja ili vodohodnago sudna etc.' /Kow/, hošū 'sošnik' lemeš' /Rud/, yošū 'ploughshare' /RTA 1959/, ~ turki tiš /M tiši/: tiš 'tooth, ploughshare' /Jar/, čiš ~ tiš 'zub, lemeš, sošnik' /Nad/, tiš, teš, 'zub' /lobM/, tiš /kásgári, kucsai, turfáni nyjár/, češ, čiš, 'zub' /SinM/, tiš 'ploughshare' /Rač/, sapan čiši 'sošnik' /Rnujg/, tiš, čiš 'zub' /Bask/, sapan-ning tiši 'Pflugschar' /LC/, čiš 'zub' /Kib/, kin. li hua /Math. 3871, 2220/ hua 'a spade or shovel'.

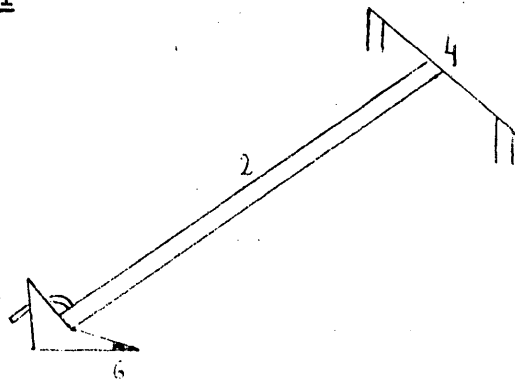
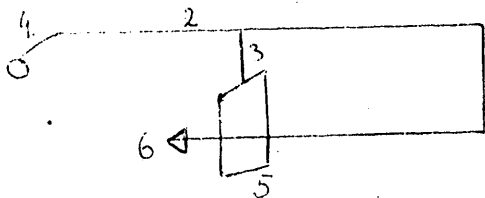
Hauer az 6. és 6. szót egyaránt 'Pflugschar'-nak fordítja. A ma. ofoyo és yalxa szavak azonban nem szinonimák, ezt Zaharov és az 5. pontban elmondottak alapján biztosan állíthatjuk. A turki tiš itt szereplő 'ekevas' jelentése ismét alaki hasonlósággal magyarázható.

Ennél az alkatrésznek az esetében a két eketípus megfelelő rész alapvetően megegyezik.

Ezzel az eke részei felsorolásának végére értünk. Láttuk, hogy a ma. és mong. eke terminológiája lényegében fedi egymást, a turki részben megadott szavak közül egyet egyáltalán, kettőt pedig megfelelő jelentésben nem találtam a forrásokban, és ez aligha lehet véletlen, mert ezek közül a káškin és a gulaq esetében az ekének olyan részéről van szó, ahol a két eketípus lényegesen eltér egymástól.¹²

Az ekét tehát terminológiájával együtt így ábrázolhatjuk: /A rajz jelentősen egyszerűsít és általánosít, csak így lehetséges, hogy a ma. és mong. ekét azonosnak tüntessük fel./

1. anja ~ anjisu ~ buqursi
2. yoqçi ~ büke ~ buqursining boyi
3. bodori ~ sumu ~ káškin
- 4. salyû ~ dörü ~ boyunturuq
5. ofoyo ~ toli ~ qulaq
6. xalya ~ qošiyu ~ tiš

Ilyen mértékben sikerült a Wu-t'i alapján a szó mögött megjeleníteni a tárgyat, - ha csak főbb vonásaiban is - ennyit mondhatunk a XVIII. századi mandzsu, mongol és turki ekéről.

A következő kérdést most már úgy tehetjük fel, hogy az előzőekben vázoltaknak mi a története, a belső fejlődése? Erre vonatkozóan - a teljesség igénye nélkül - a következőket mondhatjuk:

I. 1. Láttuk, hogy Belső-Ázsia keleti fele az eketipusok alapján a keleti areához tartozik. Ezen a területen a kínai földművelés hatása már az időszámításunk kezdete körüli időkben érvényesült. A hiung-nuk földművelésről megemlékeznek a kínai források¹³, sőt a hiung-nukhoz köthető régészeti emlékek is kerültek elő burját területen Davidova és Silov ásatásai nyomán.¹⁴ A szovjet régészek kínai rabszolgák munkájának tartják, s a velük együtt előkerült sarlószerű aratókésekre mai kínai néprajzi párhuzamokat hoznak. Mindez számunkra azért lényeges, mert a mongolok is kb. ezen a területen bukkannak föl a későbbiek folyamán.

2. A "négyzetes" eketípus legkorábban egy Han-kori /i.e. II. -i sz. II./ kínai ábrázoláson bukkan föl.¹⁵ A mongolok ezzel az eketípussal a kínaiak révén - ennél lényegesen később - ismerkedtek meg.

3. A mong. anĵisun~anĵusun~anĵasun jövevénytípusként beke-
rült a mandzsu-tunguz nyelvekbe: maga a tárgyalt ma. anja,
ezen kívül megvan a szó az olcsában anja 'plug', a nanajban
anja 'plug', és későbbi kölcsönzéseként a szolonban: anĵasu
'soha' /Cin/ alakban. Az olcsa és a nanaj adatok lehetnek
közvetlen kölcsönzések a mongolból, de a ma. közvetítés le-
hetősége sem zárható ki.¹⁶

A nyelvi tények alapján annyit mondhatunk, hogy a mandzsuok és az említett népek, vagy magával az ekével, de legalábbis

egy új eketípussal a mongolok révén ismerkedtek meg.

4. Az anjisun szó elterjedése lényegében megegyezik a "négyszögletes" eketípusnak az elterjedésével, pontosabban sehol sem lépi túl annak elterjedését. /Kivétel a kalmük./¹⁷

II. Mint láttuk, Belső-Ázsia Ny-i részében az igáseke fordul elő. Feltehetően a mai ÉNy India és Afganisztán területén alakult ki, ezen a területen a Gandhara korszaktól kezdve ismert /Werth i.m. p. 164./

Az 'eke' jelentésében a Wu-t'i-ban a buqursi szót találtuk. Etimológiája tisztázatlan, hangalakja "nem törökös", Clauson joggal nevezi "odd-looking word"-nek. Legkorábban az Irq Bitigben fordul elő: äki öküzüg bir buq^ursiqä kölmış. q^umsayu umatin turur, aⁿča bilin. y^abl^aq ol. "Két ökröt egy faeke elé fogtak. Képtelenek megmozdulni. Tudjátok meg ezt. Ez rossz."¹⁸

Az ótörök emlékekben még Käyarinál fordul elő: buqursi 'Pflugschar' /Brock/ jelentésben. Ez jelentésszükülés eredménye, erre más nyelvekből is van példánk: burját anzahan 'sosnik, soha' /Cer/.

A szó Clauson szerint csak /?/ turkiban él tovább. Ehhez hozzátehetjük, hogy annak szinte minden nyelvjárásában, vagy inkább minden oázis nyelvében előfordul. De megvan ezenkívül a kirgizban buursun, buurusun 1. 'soha' 2. '/točnee sokonun buursunu/ rukojat' pluga ili sohi' /Jud/, és a kazakban /Muyunkum vidéke/ buwursun, buwursin, buwirsin 'eke' /Mán/ alakban.

A szó tipikusan belső-ázsiai, - és mivel minden valószínűség szerint török szó - eredete is itt keresendő. Clauson egy pyäkas tohár szóból származtatja, ez hangtanilag nem meggyőző, de átadóként valóban a tohár vagy egy iráni nyelv jöhet számításba.

A turkesztáni nyelvekben még két szó ismeretes 'eke'

jelentésben: a sapan ~ saban és az amač. Ezek közül a sapan a török nyelvterület nagy részén elterjedt /oguz, kipcsak, turkesztáni/ ezért itt most nem vizsgálom. Az amač-ról annyit mondhatunk, hogy korai iráni jövevényszónak tartják /Clauson/, bár ennek nehézségeire Doerfer /TMEN II. p. 124/ mutatott rá. Az amač is igásekét jelent vö. Haudricourt-Delamarre i.m.p. 304, Golomb is /i.m. p. 84./ az általa le-rajzolt ekére az amač szót adja meg.

A bugursi és amač közötti jelentésbeli eltérést nem tudtam megállapítani. Annyi bizonyos, hogy az említett szavak eredeztetési kísérletei, ha nem is tekinthetők megoldottnak, összhangban vannak az igáseke feltehető indiai-iráni háttérvidéki kialakulási területével, ahol indo-iráni népek éltek.

A turfáni német expedíciók ásatásai során Bázáklíkből /Turfántól kb. 2-3 km-re EK-re/ előkerült egy igáseke, amely az i. sz. X. századra datálható /idézi rajzzal együtt Werth i.m. p. 164/. Ez szinte pontosan megegyezik a bugursi szó első előfordulásának idejével. A turfáni oázis lakossága - mielőtt eltörökösödött volna - tohár, illetve iráni volt. Így tehát kb. azonos időben és helyen kimutatható a szó és tárgy, az átvevő és feltehető átadó nyelv.

Mindezek alapján igen valószínű, hogy a D-re levándorló török törzsek az igásekével a Tarim-medencében ismerkedtek meg. Ha ismerték is ennél korábban az ekét, az csak egy primitív tipus lehetett.

Lényeges az a tény, hogy a török nyelvekben nincs ősi szó az ekére. Mint arra Róna-Tas nemrégiben megjelent cikkében rámutatott,¹⁹ bár a bolgár-török földművelése hatással volt a mongolokra, az 'eke' szónak nincs mongol párhuzama. Az előzőekben láttuk, hogy az a terület, ahol a mongol törzsek a legkorábban felbukkantak, már az i.sz. kezdete körüli időkben a kínai földművelés hatása alatt állott, és a későbbiekben is a mongolok ekéje típusa és az

an jisun szó elterjedése alapján a K-i areába tartozik.

A Ny-ra vándorolt bolgár-török törzsek is idegen /iráni?/ hatásra új eketípussal ismerkedhettek meg, mert az äk-igéből új szót képeztek rá: äkä, amely a magyar 'eke' szó forrása.

Ennek az eketípusnak a vizsgálata már közvetlen eredményekkel szolgálhat a honfoglalás előtti magyarság ekéjére és földművelésére vonatkozóan.

J E G Y Z E T E K

- ¹ Wu-t'i Ching-wen chien, Peking, 1957.
- ² E. HAENICSH, Die abteilung 'Jagd' im fünfsprachigen Wörterspiegel, Asia Major 10 /1934/, pp. 56-93. K. U.-Kóhalmi, Der Abschnitt der Waffenbehalter und des Waffengürtels in den polyglotten Wörterbüchern der Ch'ing-Epoche, AOH 15 /1962/, pp. 194-206.
- ³ A szótár tibeti adataival nem foglalkozom, a kínai rész értelmezésénél ECSEDY Ildikó volt segítségemre.
- ⁴ Terjedelmes bibliográfia található BALASSA I., Az eke és szántás története Magyarországon, Budapest, 1973. pp. 543-574.
- ⁵ A.G. HAUDRICOURT - M.J. DELAMARRE: L'homme et la Charrue, Paris, 1955.
- ⁶ E. WERTH, Grabstock, Hacke und Plug, Versuch einer Entstehungsgeschichte des Landbaues, Ludwigsburg, 1954.
- ⁷ P. LESER. Entstehung und Verbreitung des Pfluges, Anthropos, Ethnologische Bibliothek, Münster, 1931.
- ⁸ A.D. RUDNEV, Materialy po govoram Vostocnoj Mongolii, St. Pbg, 1911.

- ⁹ RÓNA-TAS A., Some Data on the Agriculture of the Mongols. In: Opuscula Ethnologica, Ludovici Biró Sacra, Budapest, 1959, pp. 443-472.
- ¹⁰ L. GOLOMB, Die Bodenkultur in Ost-Turkestan, Oasenwirtschaft und Nomadentum, Studia Instituti Anthropos Vol. 14, Freiburg, 1959.
- ¹¹ A kérdés csak a többi kínai-mandzsú szójegyzék alapján dönthető el, de ezekhez egyelőre nem sikerült hozzájutnom.
- ¹² Meg kell jegyeznünk, hogy több rész elnevezése hiányzik a felsorolásból, ha a "négyszögletes" ekét vesszük alapul - ezek szerint a felsorolás nem teljes. Lehetséges, hogy a XVIII. századi ma. eke az alapul vett "négyszögletes" ekénél egyszerűbb szerkezetű volt, és a "hiányzó" legalább két alkatrész /'talp' és 'szarv' vö. RTA 1959/ elnevezésének hiánya ezzel magyarázható. További adatok nélkül ezt a kérdést nem tudom eldönteni.
- ¹³ A.V. DAVIDOVA - V.P. SILOV, K voprosu zemledelii u gunnov, Vestnik Drevnej Istorii 43 /1953/, pp. 193-201. további hivatkozásokkal és Ligeti L., Az ismeretlen Belső-Ázsia, Budapest, 1940, p. 40, 44. Mindkettő másodlagos forrás.
- ¹⁴ Lásd a 13. jegyzetet.
- ¹⁵ LIU HSIEU-CHOI, Chung-kuo ku-tai nung-yeh, Chi-chieh fa-ming shih, Peking. 1963.
- ¹⁶ A ma. anjá alapján egy átadó *anjə < *anjɨ < *andi alakot kell feltennünk. A kölcsönzés idejének megállapítása nem könnyű. Feltétlenül a mong. di > ji utáni, de ez nem sokat segít, mert ez a hangváltozás a mai napig működik a mongolban. Mindenesetre a XV. századi mong. nyelvekben, a Makkaddimat-al-Adab-ban /N.N. POPPE, Mongols'kij slovar' Makkaddimat-al-Adab, Moskva-Leningrad, 1938/ már anjəsun

alakot találunk. A másik fogódzó, hogy a mong. szó a -sun képző nélküli alakjában került be a ma.-ba. Ugyanilyen esetet tárgyal LIGETI L., Les anciens éléments mongols dans le mandchou, AOH 10 /1960/, p. 240, a kronológiára lásd p. 231./ és az átvétel alsó határaként a XVII. századot jelöli meg.

- 17 IrMo. anjasun < anjisun < andisun 'plough', monguor nd'ziase, orosz andzasu, halha andžis, burját anzahan < *anjisun *andisun; cf. ordosz /Wang, Jasag/ andwe, kalmük and^bsyD < *andasqa < *andusqa /N.N. POPPE, Introduction to Mongolian Comparative Studies, Helsinki, 1955, p. 58./
- 18 V. THOMSEN, Dr. M.A. Stein's Manuscripts in Turkish "Runic" Script from Miran and Tun-huang, With Plates II-IV /1912/ Samlede Afhandlinger Tredje Bind, København, 1922, p. 242.
- 19 RÓNA-TAS A., A magyar-bolgár-török érintkezés jellege, In: Magyar őstörténeti tanulmányok, Budapest, 1977, pp. 274.

A RÖVIDITÉSEK JEGYZÉKE

- Bask N.A. BASKAKOV - V.M. NASILOV, Ujgursko-russkij slovar', Moskva, 1939.
- Brock C. BROCKLEMAN, Mitteltürkischer Wortschatz, BOH I, Budapest, 1928.
- Cin V.I. CINCIUS, Sravite'nyj slovar' tunguso-man'czurskih jazykov. Leningrad, 1975.
- Čer K.M. ČEREMISOV, Burjatsko-russkij slovar', Moskva, 1973.
- Clauson Sir G. CLAUSON, An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford, 1972.

- H E. HAUER, Handwörterbuch der Mandschusprache,
Wiesbaden, 1952.
- HanM S.Je. MALOV, Ujgurskij jazyk. Hamijskoe naracie,
Moskva-Leningrad, 1954.
- IrMo Irodalmi mongol
- Jar G. JARRING, An Eastern Turki-English Dictionary,
Lund, 1964.
- Jud K.K. JUDAHIN, Kirgizsko-russkij slovar', Moskva,
1965.
- Kib N.A. KIBIROV, Ujgurskij-russkij slovar', Almuta,
1961.
- kin kinai
- Kow J.E. KOWALEWSKI, Dictionnaire mongol-russe-français
I-III, Kazan, 1844-1849.
- LC A.V. LE COQ, Sprichwörter und Lieder aus der Ge-
gend von Turfan. Mit einer dort aufgenommen
Wörterliste, Leipzig, Berlin, 1911.
- lobM S.Je. MALOV, Lobnorskij jazyk, Frunze, 1956.
- M Wu-t'i turki adati a mandzsu ABC jeleivel átírva
ma mandzsu
- Mán MÁNDOKI KONGUR István szíves szóbeli közlése
alapján
- Math MATHEWS' Chinese-English Dictionary, Cambridge,
Massachusetts, 1952.
- mong mongol
- Nad E.N. NADŽIP, Ujgursko-russkij slovar', Moskva,
1968.
- Raq G. RAQUETTE, English-Turki Dictionary, Lund, 1927.
- Red J.W. REDHOUSE, New Turkish-English Dictionary,
Istanbul, 1968.
- Rnujg T.R. RAHIMOV, Russko-ujgurskij slovar', Moskva,
1956.
- RTA 1959 vö. a 8. számú jegyzetet

- Rud vö. a 7. számú jegyzet
- SinM S.Je. MALOV, Ujgurskie narečija Sin'cjana, Moskva
1961.
- Šeh B. ŠEHIDI, Ujgursko-kitajsko-russkij slovar',
Peking, 1953.
- TMEN G. DOERFER, Türkische und mongolische Elemente
im Neupersischen I-III, Wiesbaden, 1963-1967.
- Z I. ZAHAROV, Polnyj man'čžursko-russkij slovar',
St. Pbg, 1875.